

ФОРМАЛЬНО-СЕМАНТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ У СФЕРІ НЕОФІЦІЙНОЇ АНТРОПОНІМІЇ ВІННИЧЧИНИ

У статті проаналізовано формально-семантичні трансформації у сфері неофіційної антропонімії Вінниччини, зокрема народну етимологію, десемантизацію та низку часткових формально-семантичних перетворень у середовищі живого народного мовлення. Власне народна етимологія лексеми полягає в трансформації кореня, а некоренева народна етимологізація знаходить вияв у заміні морфем (переважно кінцевих) на більш звичні. Розглянуто такі формальні трансформації, як специфічні усічення, елімінація морфем або неструктурних частин слова. Окрему проблему формально-семантичних перетворень оказіонального характеру становлять умовно вмотивовані прізвиська. Деетимологізація спричинена низкою процесів формального плану: заміна морфем (переважно кінцевих), морфемне спрощення, трансформація закінчення шляхом їх заміни на більш звичне або нульове та ін. Проаналізовано також часткові конкретні семантичні та формальні процеси у сфері переважно умовно невмотивованих неофіційних найменувань людини, якими є втрата службових морфем, послугування малопродуктивними суфіксами та уніфіксами, використання маловідомої апелювальної або онімної лексики, заміна однієї кореневої форми на іншу тощо.

Ключові слова: прізвисько, формально-семантичні трансформації, народна етимологія, деетимологізація.

Постановка проблеми. Вивчення неофіційних найменувань людини є складним процесом, який зумовлений різноманітням та мінливістю цих назв. Особливий науковий інтерес становлять формально-семантичні трансформації, зокрема народна етимологія, десемантизація та часткові формально-семантичні перетворення в середовищі живого народного мовлення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Більшість дослідників семантичний аналіз неофіційних антропонімів робить з урахуванням причин (мотивів) появи прізвиस्क. Так, мотивацію прізвиस्क у своїх працях описували П. П. Чучка [11], Р. І. Остах [3], М. Л. Худаш [10], В. А. Чабаненко [12], І. Д. Сухомлин [7], М. Я. Наливайко [2], Є. М. Черняхівська [13] та ін. У їхніх дослідженнях семантичний аналіз пов'язаний із позамовними пресупозиціями – факторами або умовами об'єктивування ситуативної чи узуальної семантики. Дослідники у сфері неофіційної антропонімії І. Д. Сухомлин та О. С. Манченко називають таку пресупозитивність мотивами появи прізвиस्क [7; 1]. У їхньому дискурсі мотив – це позамовна умова виникнення або вибору оніма для певної особи чи об'єкта.

Мотивацію в зовнішньолінгвальному сенсі утворює ознака або сукупність ознак. Так, О. Суперанська, досліджуючи мотиви надання прізвиस्क, вказує на ключовий момент цього процесу – виокремлення диференційної ознаки, яка індивідуалізує людину. Тільки після цього процесу можливий процес онімізації [6, с. 244–245]. Проте осторонь залишається феномен мовної форми як інтралінгвальна пресупозиція, оскільки насправді поняття мотивації у сфері прізвиस्क зі значенням зв'язує тріада «форма – мотивація» – зміст її у значній частині репрезентантів неофіційна назва утворюється тільки внаслідок формальних перетворень. Недостатність вивчення цього питання в мовознавчому дискурсі й зумовлює **актуальність** досліджень саме в цьому напрямку.

Оскільки до набору твірних основ, які слугують виникненню прізвиस्क, виявляються задіяними якнайширші шари лексики (спеціальна, термінологічна, запозичена тощо), то народний геній застосовує низку формально-семантичних трансформацій з метою переосмислення, пояснення, спрощення незвичних назв. **Метою статті** є аналіз саме таких явищ у сфері прізвиस्क ареалу Вінницької області, зокрема деетимологізації, народної етимології, формальної трансформації твірної основи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Термін «народна етимологія» уведений Е. В. Ферстеманом у XIX ст. у контексті теорії аналогії. Науковець уживав синонімічні поняття «морфологічна асиміляція», «народний словотвір», «семасіологічна асиміляція», «лексична асиміляція», «аналогія». Народна етимологія – явище переважно усного діалектного мовлення. Носії просторіччя й говірок пристосовують малознайомі або нові слова до більш зрозумілих чи вже відомих. Як зазначає О. І. Потапенко, лексеми, що піддаються народній етимології, потрапляють переважно з освіченого середовища й представляють іноніми або старокнижну лексику. Реалізується це явище в мовленні дітей та малоосвічених людей [9, с. 193].

Основою народної етимології є формальна мотивація. Сама по собі вона передбачає перевагу форми над змістом із залученням низки інших функцій мовлення (експресивної, номінативної тощо). Заміна окремих фонем або морфем за аналогією до більш відомих або паронімічних лексем часто призводить до зміни кореня й уведення лексеми до нового спільнокореневого гнізда: *Кистет* (від *кастет*, за аналогією до *кисть*). Часто явища народної етимології захоплюють денотат або обсяг значення лексеми чи кореня, що встановлюється з допомогою логічного, рідше – асоціативного ланцюга, наприклад, *Ковітько* – від *ковінька* – тонка, довга палиця, а оскільки паспортне ім'я носія *Віктор*, відбувається контамінація – *Ковітько*.

Власне народна етимологія лексеми полягає в трансформації кореня, що вносить лексему в новий словотвірний ланцюг (спільнокоренева гніздо): *Конорейка* (від *Канарейка*), *Босейраб* (від *Бесараб*, що пояснюють як «босий раб»). У цій групі виокремлюється народна етимологія трансонімізованих власних назв. Так, відомі прізвиська репрезентують таку аналогію: *Вахтан* – від *Вахтанг* за аналогією до «вахта», *Квазімода* – від *Квазімода* за аналогією до *квазі-* (префіксоїд) і *мода*, *Махумба* – від *Махумба* (африканське ім'я) за аналогією до *махати*, *Пончіта* – від *Кончіта* (латиноамериканське ім'я) за аналогією до *пончик*, *Гулітавер* – від *Гайтавер* (герой фільму «Поліцейська академія») за аналогією до гуля (діалектне – гуля), *Ликодим* – від *Никодим* за аналогією до *лико*, *Балабок* (від *Балабол* за аналогією до *Колобок*) тощо. В окремих випадках народна назва репрезентує хибну дефініцію твірного слова, наприклад, прізвисько *Шалятін* носій отримав не за гарний голос (прізвисьце відомого співака), а завдяки тому, що часто носив капелюха (рос. *шляпа*).

Низка народно-етимологізованих відоміх і відапелятивних прізвиськ зазнають морфемного спрощення або варіативної заміни фонем, більш звичних для українського мовного узусу, наприклад: *Дзьоскін* – від *Зюськінд* (відомий письменник); *Монеко* – від *Монако*; *Радзівон*, *Радійон* – від *Радіон*, в якому незвично для української мови збігаються голосні; *Реньжер* – від рейнджер з нетиповими для української мови звукосполученнями *ей* та африкатою *дж*; *Бароба* – від прізвиська *Бареба* з більш звичним коренем *-роб-*.

Некоренева народна етимологізація виявляється в заміні морфем (переважно кінцевих) на більш звичні: *Грішмак* – від прізвиська *Грішман*, *Душмак* – від прізвиська *Душман* (був у Афганістані).

Спорадично народна етимологія зазнає подальшого розвитку в межах одного антропоніма, наприклад, *Балагула* – від прізвиська *Балагнюк*, очевидно вирівнялося за аналогією до *балаган* (гамір, скупчення людей), потім – гіперонімічно підсилилося додатковим коренем *-гул-* (шум, звук). Прізвисько *Гальондра* – від *Альона* (рос. варіант *Олена*) зазнало конотації з допомогою афіксоїда *-др-(-а)*, і виникло, ймовірно, за аналогією до лексем *Касандра*, *Кальондра* тощо, *Базирина* – від прізвиська *Базирюк*, очевидно, первинно утворився андронім *Базириха*, а потім, за аналогією до *балерина*, утворився неофіційний антропонім *Базирина* шляхом заміни нетиповим для онімів суфіксом *-ин-*.

Спорадично (менше десяти випадків) відбувається трансформація закінчень шляхом заміни на більш звичне фонетично виражене або нульове, що надає прізвиську іншого значення або асоціації: *Басіст* – від прізвиська *Басістий*, *Папай* – від попереднього прізвиська *Папайя* (екзотичний фрукт), *Кабун* – від попереднього прізвиська *Кабул* (був в Афганістані) за аналогією до лексем з нульовим закінченням кабан, кавун тощо.

До формальних трансформацій, що викликають семантичні й асоціативні зміни в прізвиську, належать специфічні усічення, елімінації морфем або неструктурних частин слова. Так, унаслідок випущення серединного компонента прізвиська, імені або попереднього прізвиська утворилися: *Базяна* (від рос. *обезьяна*, укр. *мавпа*), *Амян* (від *армянин*, діалектного варіанту *армян*), *Амик* (від швидкої або нечіткої вимови *Абрамчик*). Поширеною є трансформація офіційного імені з подальшою трансформацією: *Бодя*, *Бозя*, *Биня*, *Бока* як варіанти паспортного імені *Богдан*, що набуло зазначеної трансформації, конотації й ідентифікувальної здатності.

Найпоширенішим є усічення офіційного або неофіційного антропоніма: *Алба* (від альбінос або албанець), *Бояр* (від прізвиська Боярський), *Боц* (від попереднього варіанту прізвиська *Боцман*), *Балаба* (від прізвиська *Балабанов*). Збіг кількох факторів виникнення прізвиська вказують, з одного боку, на його багатомотивованість, з іншого – на неможливість укласти народну мотивацію в окрему класифікацію, наприклад, прізвисько *Амик* утворене за повторюваності ситуацій, коли в компанії всі зібралися, а хтось запитував «А Микола де?», згодом як прізвисько закріпилося *Амикола*, потім відбулося усічення до *Амик*.

Окрему проблему оказіональних формально-семантичних перетворень становлять умовно вмотивовані прізвиська, наприклад: *Бландо*, *Бумя*, *Гефер*, *Гилис*, *Годь*, *Дюдик*, *Епя*, *Йося*, *Ічіла*, *Калатя*, *Книтя*, *Колфуля*, *Кфіль*, *Лятур*, *Мантур*, *Матевко*, *Парсень*, *Періхін*, *Рібізік*, *Суліша*, *Фезу*, *Цман*, *Цюдик*, *Цьоня*, *Чимерла*, *Шекль* тощо. За наявності анкетних даних, що прояснюють

етимологію таких одиниць, проблема вирішується шляхом вивчення й систематизації історій називання, в іншому разі маємо справу з різними типами етимологічного затемнення. Найбільша проблема – псевдолексемні комплекси, у структурі яких неможливо вичленувати корінь або звуконаслідувальний компонент, які втрачилися внаслідок контамінаційних або елімінаційних процесів. Внутрішня форма багатьох слів є прихованою (за О. І. Потапенком – «затемненою») [9, с. 31], унаслідок чого втрачається етимологічний зв'язок та відношення кореневої спорідненості. У такому разі йдеться про процес деетимологізації, що є об'єднувальною категорією для флукуаційних словотвірних та семантичних процесів. Як зазначає Є. С. Отін, деетимологізація буває повною й неповною за ступенем завершеності й спричинена семантичним розходженням спільнокореневих слів, втратою складників морфем, фонетичними і, як наслідок, морфемними змінами, «що порушують зв'язок однокореневих слів (чесати – коса, сипати – віспа або призьба)» [5, с. 65]. На думку лінгвіста, «це відбувається в процесі розвитку омонімії на основі розпаду полісемії, переносних значень слів, через значну умовність, непереконливість логічної мотивованості ряду назв, у процесі творення алегоформи (скорочених і стягнених форм слів, що виникають у розмовній мові при швидкому темпі), гаплогії (спрощення морфемного чи звукового складу слова внаслідок втрати або злиття одного з двох сусідніх однакових або подібних складів, окремих звуків під дією дисиміляції..., чергування звуків тощо. Деетимологізація супроводжується спрощенням морфемної структури слова» [5, с. 65].

На матеріалі неофіційних антропонімів Вінницької області деетимологізація спричиняється низкою процесів формального плану.

Одним із таких процесів є втрата службової морфемі (усічення суфікса або суфіксоїда), звичної для семантичної ідентифікації лексеми: *Абрик Амик, Ньюша, Таха, Бодя, Каро, Марго, Леро, Бонд, Коця, Сьозя, Цман, Цуд, Гефер, Буш, Вея, Джога, Еля, Ічіла, Кезя, Мими, Ніга, Ося, Пень, Таха, Чосін, Ахайс, Зьома*. Часто трапляється послуговування малопродуктивними суфіксами та уніфіксами, що утруднює ідентифікацію кореня: *Гарула* (від гарувати + уніфікс -ул-), *Грисок* (від грис – продукт млинарства + суфікс -ок-), *Груня* (від Григорій, фрагмент кореня -гр- + уніфікс -ун-), *Шмаляк, Юзером, Бароба, Каркуша*.

Використання маловіомої апелювальної або онімної лексики створює ефект «штучності» назви: оніми – *Зіко* (прізвище футболіста), *Гіта, Зіта* (героїні індійського серіалу), апелювати – *Кметь* (від давньоукр. кмітливий, мудрий селянин), *Кока* (екзотична культура, з якої добувають наркотичні речовини), *Куйка* (діал. «зозуля»), *Кульчик* (діал. сережка) тощо. Мотивація звуковим символізмом асоціює новоутворену лексему з певним етносом, характером: *Баджос, Чалапіда, Ачала, Гарйон, Кулзбек* – для носіїв східної або смаглявої зовнішності, *Ахайс, Мамба, Гаван* – для носіїв африканської зовнішності, з густим кучерявим волоссям тощо. Подібні одиниці є симуляторами імен відповідного етносу або раси.

Матеріал дослідження засвідчує заміну однієї з кореневих фонем на іншу, що утруднює розпізнавання кореня особливо в коротких одно- або двоскладових словах: *Гася* (насправді *Вася*), *Зіть* (від *Зять*), *Олегого* (*Олег*), *Руля* (*Руслан*), *Казік* (*Казимир*), *Тофілька* (*Теофілія*); використання в ролі кореня звуконаслідувального або вигуківого слова: *Балаба, Бібіка, Гикал, Джиха, Жужа, Бульбуль, Мемекало, Бука, Бульбить, Чірік, Балаба*. Інколи відбувається кількоступенева трансформація: *Зьончик* від земляк – *Зьома* (зменшено-пестливе) – *Зьомчик* (зменшено-пестливе) – *Зьончик* (оказіональне чергування м / н).

Трапляється афіксальне творення родичівського (переважно андроніми) прізвиська від неофіційного антропоніма з утраченою мотивацією: *Керличка, Капітетиха, Капуриска, Карабуська, Гадейчик*; контамінація прізвиська з іменем, прізвиська з іншим прізвиськом: *Архемель Базирина* (Базирюк + Балерина), *Бовт* (Болт + бовтати), *Галатин Гутель* (гут (нім. добре) + Бутель) тощо.

Частина неофіційних антропонімів пов'язані з конкретними лексемами (паспортним онімом або метафоризованими назвами істот чи предметів), але внаслідок трансформацій набули зближення з іншими лексемами, а тому деетимологізувалися. Вивчення анкетних даних респондентів та офіційних імен носіїв дає змогу встановити реальну мотивацію таких одиниць: *Анопка* (асоціація з *я кнопка*, насправді – від прізвища *Онопко*), *Болька* (асоціація з *булька*, насправді – від лексеми дитячого лексикону *боля* – картопля), *Голісва* (асоціація з *гола Єва*, насправді – від присвійного прикметника *олісва*, за прізвиськом батька *Олій*), *Дюдік* (асоціація з лексемою дитячого мовлення *дюдя* – холод, насправді – трансформація *Дятел* – *Дьодік* – *Дюдік* – нерозумна людина), *Каракань* (асоціація з рос. *таракан* – укр. *тарган*, насправді від *каракатий* – людина з кривими ногами) тощо.

З огляду на вищесказане видається слушною теза Р. І. Остаха про те, що давня мотивованість неофіційних імен зазнає паронимічного або омонімічного зближення з більш новими реаліями: «У таких прізвиськах можуть бути збережені дуже давні усічені та усічено-суфіксальні деривати, які формально можуть збігатися фонетично з якимось сучасним апелятивом або ж звучати для сучасних мовців незвично (вони їх уже не «відчитують»), ні з чим не можуть пов'язати» [4, с. 300].

Висновки дослідження та перспективи подальших наукових розвідок. Отже, аналіз прізвиськ подільського ареалу переконує, що в основі явища народної етимології лежить формальна мотивація. Її сутність полягає в заміні окремих фонем або морфем на більш відомі, використанні паронімічних лексем, що призводить до зміни кореня похідного слова та його уведення до нового спільнокореневого гнізда. Все це спричиняє хибну дефініцію твірного слова. Серед досліджуваних прізвиськ засвідчено такі народно-етимологічні трансформації: морфемне спрощення / варіативність фонем; заміна морфем (переважно кінцевих); трансформація закінчень; усічення, елімінації морфем або неструктурних частин слова, серед яких найчастотніше усічення паспортного або неофіційного антропоніма. Деетимологізація як загальна назва процесів утрати мотивації й реальної внутрішньої форми неофіційного антропоніма пов'язана з низкою часткових конкретних семантичних та формальних процесів у сфері переважно умовно невмотивованих прізвиськ: втратою службової морфемі; послуговування малопродуктивними суфіксами та уніфіксами; використання маловідомої апелятивної або онімної лексики; заміна однієї кореневої фонемі на іншу; використання звуконаслідувального або вигуківого слова як кореня; утворення прізвиська від неофіційного антропоніма з уже втраченою мотивацією; кількеступенева трансформація прізвиська з послідовним використанням вищевказаних механізмів. Накладання кількох факторів спричиняє кількарівневу деетимологізацію. Приблизно 1,5 % прізвиськ так і залишаються мотиваційно нез'ясованими.

Перспектива подальших наукових розвідок полягає в поглибленому вивченні номінаційних процесів неофіційного антропонімікону досліджуваного ареалу.

Список використаної літератури

1. Манченко Е. С. Лингвокультурные и структурно-функциональные характеристики английских прозвищ : автореф. дисс. на соискание учён. степ. канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки» / Е. С. Манченко. – Воронеж, 2008. – 15 с.
2. Наливайко М. Я. Неофіційна антропонімія Львівщини : дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. филол. наук : 10.02.01 – українська мова / М. Я. Наливайко – Тернопіль, 2011. – 201 с.
3. Остах Р. І. Из життя сучасних українських прізвиськ / Р. І. Остах // Українська пропріальна лексика : м-ли наук. семінару (13–14 вересня 2000 р.). – К. : Київ, 2000. – С. 115–121.
4. Остах Р. І., Шульська Н. М. Словник прізвиськ жителів межиріччя Стиру та Горині. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2008. – 164 с. / Р. І. Остах // Студії з ономастики та етимології 2009; ред. кол. : В. П. Шульгач (відп. ред.) [та ін.] / НАН України, Ін-т укр. мови. – К. : Довіра, 2009. – 318 с.
5. Отин Е. С. Из словаря коннотативных онимов и отконнотонимных апеллятивов / Е. С. Отин // Ономастика та етимологія : [зб. наук. праць / редкол. : О. П. Карпенко (відп. ред.) та ін.]. – К., 1997. – С. 171–186.
6. Суперанская А. В. Отчества, прозвища / А. В. Суперанская // Słowiańska onomastyka : Encyklopedia / [Pod redakcją Ewy Rzetelskiej-Feleszko i Aleksandry Cieślíkowej przy współudziale Jerzego Dumy]. – Warszawa ; Kraków : Towarzystwo Naukowe Warszawskie, 2002. – S. 492–496.
7. Сухомлин І. Д. Питання антропоніміки в українській мові : навчальний посібник / Іван Сухомлин. – Д. : [б. в.], 1975. – 241 с.
8. Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии / Н. В. Подольская. – М. : Наука, 1978. – 199 с.
9. Потапенко О. І. Етимологія української мови. Навчальний посібник для студентів вузів / О. І. Потапенко. – К. : Міленіум, 2003 – 204 с.
10. Худаш М. Л. З історії української антропонімії / М. Л. Худаш. – К. : Наук. думка, 1977. – 236 с.
11. Чучка П. П. Антропонімія Закарпаття : [монографія] / П. П. Чучка. – К. : ТОВ «Папірус», 2008. – 671 с.
12. Чабаненко В. А. Прізвиська в системі експресивних засобів народнорозмовної мови (на матеріалі говірок Запорізької та Дніпропетровської областей) / В. А. Чабаненко // Повідомлення Української ономастичної комісії. – К. : Наук. думка, 1976. – Вип. 14. – С. 16–20.
13. Черняхівська Є. М. Про одну з особливостей української антропонімії (колективні прізвиська) / Є. М. Черняхівська // Вісник Львів. ун-ту ім. І. Франка. Серія філологічна. – Львів : Львів. ун-т ім. І. Франка, 1975. – Вип. 9. – С. 62–65.

Одержано редакцією 29.01.15

Прийнято до публікації 5.02.15

Формально-семантические трансформации в сфере неофициальной антропонимии Винницкой области

В статье проанализированы формально-семантические трансформации в сфере неофициальной антропонимии Винницкой области, которые включают народную этимологию, десемантизацию и ряд частных формально-семантических преобразований в среде живой народной речи. Собственно народная этимология лексемы заключается в трансформации корня, а некорневая народная этимологизация проявляется в замене морфем на более привычные. Рассмотрены такие формальные трансформации, как специфические усечения, елимитация морфемы или неструктурных частей слова. Отдельную проблему формально-семантических преобразований ocasionального характера составляют условно мотивированные прозвища. Деэтимологизация вызвана рядом процессов формального плана: замена морфем (преимущественно конечных), морфемное упрощение (вариативность фонем, которые обычны для украинского языка), трансформация окончания путем их замены на более привычное или нулевое и др. Проанализированы также частичные конкретные семантические и формальные процессы в сфере преимущественно условно немотивированных прозвищ, в частности потеря служебной морфемы, использование малопродуктивных суффиксов, малоизвестной апеллятивной или онимной лексики, замена одной корневой формы на другую и тому подобное.

Ключевые слова: прозвища, формально-семантические трансформации, народная этимология, деэтимологизация.

Formal and semantic transformation in informal anthroponymy Vinnichiny

The article analyzes the formal semantic transformation in informal anthroponymy Vinnytsia, including folk etymology desemantyzatsiyu number of partial and formal semantic change among the living folk speech. Folk etymology token is the root transformation and foliar folk etymologization finds expression in replacement morpheme (usually finite) to more familiar. We consider the following formal transformation as specific truncation, elimitatsiya morpheme or non-structural parts of speech. Special issue formal semantic transformations occasional nature are conventionally motivated nicknames. On the material studied informal anthroponyms deetymolohizatsiya caused by a number of processes a formal plan: replacement morphemes (mostly end) morphemic simplification (phonemes variability that usual for Ukrainian language) transformation by ending their replacement with a more conventional or zero etc ..

Analyzes also partial specific semantic and formal processes in mostly unmotivated conventionally nicknames, including loss of service morphemes posluhuvannya unproductive suffixes and unifiksamy, using little-known of appeal or onimnoyi vocabulary, replacing one root form to another and so on.

Key words: nicknae formal semantic transformation folk etymology, deetymolohizatsiya.